

Posudek na habilitační práci Mgr. Stanislava Doležala, Ph.D.:

Konstantin: cesta k moci

Mgr. Stanislav Doležal, Ph.D., podává jako spis k habilitačnímu řízení obsáhlou monografii, vydanou v roce 2020 nakladatelstvím Jihočeské univerzity. Publikace je výsledkem grantu, který od univerzity získal, a jak to tento projekt vyžadoval, je primárně určena širší čtenářské veřejnosti, která dosud postrádala českou monografii, věnovanou tomuto císaři. Pro posuzovatele tak ovšem vzniká určitá obtíž, zda totiž má u spisu hodnotit spíše kvality populárně vědné publikace nebo tradiční habilitační práce.

Kniha se skládá ze dvou hlavních částí. V první je popisována krize římské říše ve 3. století, druhá je zaměřena na počátky dominátu, tzv. tetrarchii a zejména na osobnost císaře Constantina I.

Publikace obsahuje výčet všech pramenů ke Constantinově osobnosti a působení a autor je představuje základními postupy tzv. vyšší textové kritiky. Podrobnějšímu rozboru brání zřejmě jejich opravdu vysoký počet a hlavní cílové zaměření knihy. Práce nemá samostatný metodologický oddíl ani samostatnou kapitolu, týkající se analýzy sekundární literatury, již zde většinou představuje produkce v angličtině. Ne zcela, ale přece jen je poněkud přehlížena produkce česká a slovenská. Pokud bychom práci posuzovali primárně jako populárně vědnou publikaci, pak by zde právě literatura dostupná běžným čtenářům v co největším počtu uvedena být měla. Naopak např. místo Slovníku literatury Řecko mohly být citovány přehledy novější a obsírnější (kupř. L. Canfora, který prameny uvádí do širších historických souvislostí). Pokud máme spis posuzovat jako práci vědeckou, chybějí vzpomenuté oddíly. Několik slov o použité metodologii by však Dr. Doležal mohl říci v obhajobě (u historických prací nebývá tato pasáž obvykle příliš dlouhá) a kritika sekundární literatury nechybí zcela - je rozptýlena na různých místech textu, stejně tak jako v relevantních pasážích knihy najdeme i další kritická vyjádření k hodnotě pramenů. Důležité je také, že autor poukazuje na běžně moderními historiky užívané termíny, které se pramenech nevyskytují.

První a druhá část práce jsou pojaty odlišně. V první části autor většinou čerpá z moderní literatury a předkládá věci odborníkům známé, jež však nebylo možno vynechat pro čtenáře neoborníky. Z tohoto hlediska zde ovšem není obsaženo vše, co by krizi římského impéria mělo charakterizovat. Chybí pasáže, věnované ekonomickému stavu měst, ale i zemědělství, kolónům, latifundiím a proměnám, které na nich probíhaly. Čtenář se tak nesetká s důležitými jevy, jež zřetelně ukazují cestu římské říše ke středověku, a laik může být na pochybách, proč se tedy už od 3. století hovoří o pozdní antice. Velká pozornost je v této části věnována tzv. vojenským císařům a cenný je úplný výčet těchto vládců, ať už uznaných nebo neuznaných, který českému čtenáři doposud k dispozici nebyl.

Tím, že je předkládaná kniha určena hlavně širší veřejnosti, dochází též k některým kontroverzním zvláštnostem, jako je např. psaní jména Dioklecián foneticky (myslím, že pro účely habilitace mohly být podobné drobnosti upraveny). Zvláštní je způsob vkládání latinských slov do českých vět. Např. by se nemělo psát: *damnatio memoriae* bývalo, apod. Je pochopitelné, že českému čtenáři zní zase nezvykle *damnatio memoriae* bývala nebo *lex* byla. Přesto dosavadní badatelský úzus preferuje řídit se ve větě rodem, jež substantivum má v latině. Jednotka *iugum* má pl. *iugera*, nikoli *iuga*. Málo vhodný je výklad pojmu *clientes* jako „vazalové“ (lépe chráněnci, už proto, že bližší vysvětlení pojmu, z něhož by se dalo poznat, proč je autor k vazalům připodobňuje, chybí). Otázky interpolací v Eusebiově díle by bylo přesvědčivější opřít o kritický aparát než o mínění jiného badatele, protože

se pro danou problematiku jedná o jeden z klíčových pramenů. *Historia Augusta* neměla toto označení již v 17. stol. (jde však zřejmě jen o stylistický lapsus). Spis *Notitia dignitatum* by bylo lépe označit za pramen úřední provenience než za anonymní zdroj. Prameny, jichž ve svém díle užil Jordanes, najdeme vypočteny už v předmluvě k Mommsenově edici, již Stanislav Doležal (vedle novější edice tzv. rukopisu N) užívá. Když o nich hovoří, na tuto předmluvu se neodvolává, takže vzniká dojem, že po této stránce rozebral Jordanovo dílo zcela sám.

Velmi přesvědčivá (třebas nikoli zcela původní) je jeho pozitivní charakteristika císaře Galliena, stejně tak jako chápání tohoto vládce a císaře Aureliana jako významných předchůdců velkých reformátorů doby dominátu. V rámci výkladu o těchto předchůdcích nechybí ani zhodnocení kultu slunečního božstva jako císařova ochránce. Sporné je snad chápání božstva uctívaného císařem Elagabalem (Severovci) jako slunečního. Jeho jméno značí bůh pohoří a dal by se zřejmě nejspíše srovnat se syrskými a foiníckými baaly. Tuto otázku je však třeba ponechat k diskusi.

Ve druhé části předložené publikace najdeme mnohem více autorovy práce s prameny, jeho vlastní invence a závěrů. Velmi podrobný přehled je zde podán ohledně dění v rámci tetrarchie (či tetrarchií, jak logicky navrhuje). U osobnosti Constantina I. je hlavní pozornost věnována otázce, zda se k moci dostal legitimně či nikoli, jaká cesta vedla k tomu, že se stal jediným vládcem říše, ale i jeho činnosti reformátora, pokračovatele reforem Diocletianových, s kterým je také srovnáván, a jeho vojenské zdatnosti v bojích s „barbary“. Na některé z těchto fenoménů se u nás doposud bádání příliš nezaměřovalo. Nechybí ani posouzení Constantinovy činnosti v oblasti náboženské. Zde se však zdá, že Dr. Doležal, alespoň podle mého mínění, poněkud podceňuje roli náboženství ve starověkých společnostech. Na tomto místě bych se jej chtěla otázat, jak se dívá na vzájemný vztah sakrální a profánní sféry v antických státech.

Diocletianus mu vychází jako jednoznačně důležitější a úspěšnější reformátor, což dokládá také pečlivým rozlišením reforem nebo jejich částí na ty, které lze připsat Diocletianovi a které Constantinovi. Nesouhlasila bych však zcela s tím, že Diocletianova daňová reforma byla úspěšná. Constantinova *collatio lustralis* byla sice na konci 90. let 5. stol. zrušena východořímským císařem Anastasiem, ale to souviselo spíše s celkovou skladbou římské ekonomiky, v níž tato daň představovala minimální podíl příjmů státního rozpočtu. Zemědělská daň, tak jak byla již už od počátku nastavena Diocletianovou administrativou, byla mnohdy likvidační pro bezprostřední malé a střední výrobce, zejména s početnějšími rodinami, takže k daňovým potížím římského obyvatelstva nemusíme nutně počítat až daňová privilegia nebo neochotu velkých ekonomických subjektů daně platit (to Diocletianus a jeho úředníci skutečně předvídat nemuseli), abychom mohli říci, že reforma ve svých důsledcích přispěla také k úpadku říše. Nejpodrobněji v naší dosavadní literatuře jsou v monografii S. Doležala popsány mincovní reformy obou tzv. zakladatelů dominátu.

Ocenit je nutno pasáž o Diocletianově pronásledování křesťanů, v níž bylo využito velkého množství, a to i méně tradičně užívaných pramenů. Ptám se pouze, zda se Dr. Doležal přiklání spíše k existenci 3 nebo 4 císařových perzekučních ediktů, v čemž nemá moderní literatura zcela jasno. Ad vocem „edictum“: pro běžného čtenáře chybí definice, co je edikt a co reskript.

Ve 2. části publikace najdeme rovněž na pramenech a kritice novodobé literatury založená upřesnění několika genealogií a životních dat historických osobností, podaná přesvědčivě, včetně data narození Constantina I. V tom lze spatřovat přínos i pro mezinárodní bádání. Pozornost je věnována též otázce manželství Constantinovy matky Heleny, kde se autor přiklání spíše k tomu, že šlo o *contubernium*.

Pro nízký původ Heleny (nebo dokonce pro její nepočestné povolání) však myslím nemáme dostatek důkazů. Ptám se tedy, v jakých konotacích se vůbec v této době může objevovat pojem *mansio*?

Rekonstrukce událostí roku 305 je velmi věrohodná, a to nejen díky kompetentnímu rozboru pramenů a znalosti úctyhodného množství moderní literatury, ale i výborným kombinačním schopnostem autora, bez nichž se žádný skutečný historik neobejde, alespoň pokud netvoří obraz historie čistě pozitivisticky. Myslím, že Dr. Doležalovi se daří najít tu správnou míru mezi úctou k pramenům (která bohužel občas části zahraniční literatury už nejméně od 80. let 20. století chybí), a mírou rekonstrukce, kterou si historik může dovolit. Svědčí to o dobré promyšlenosti tématu, ale i o autorově odborné vyspělosti.

V pasáži o Constantinově působení v Britanii najdeme také úvahu o tom, že za jiných okolností by jeho nástupnictví po otci Constantiu Chlorovi bylo legitimní. Byl to však pouze častý úzus; až na dva promyšlené pokusy Římané vlastně nikdy nástupnický řád nestanovili. Otázce, co je uzurpace a kdo je uzurpátor, věnuje ostatně Dr. Doležal mnoho pozornosti. Jde skutečně o problém, který nové přístupy potřebuje, a to bez ohledu na vydání poměrně nedávných publikací, jako je edice J. Szidata nebo práce F. Kolbeho (jež autor cituje).

V rámci výrazů užitých o „barbarech“ se mi příliš nelíbí pojem „germánské bandy“. V laickém čtenáři tak může vzniknout dojem jakýchsi skupin zločinců, ačkoli zpravidla jde o plenící družiny a vojska germánských vůdců jako běžný faktor, provázející rozklad rodově kmenového zřízení. Myslím, že i tyto širší souvislosti, vedoucí spolu s migracemi některých kmenů k většímu ohrožení římské říše „barbary“, by měly být, zvláště v monografii, kterou vezme do ruky laický zájemce o historii, vyloženy. Do jisté míry tento nedostatek kompenzuje vylíčení kariéry některých z tgermánských vůdců.

Vše, co autor uvádí, provází neobyčejně bohatý poznámkový aparát. I když je jasné, že konstantinovské téma, stejně tak jaké téma „barbarů“ nebo vnitřní situace pozdní římské říše může narazit na pestrou škálu badatelských názorů, bude autor moci řadu svých případně kontroverzních tvrzení jistě úspěšně obhájit, protože k tématu přistoupil vyzbrojen znalostmi skutečně vyčerpávajícího množství pramenů. Takové obhajoby by bylo třeba např. ohledně některých jeho tvrzení o tzv. milánském ediktu.

Pokud jde o vytrvávání obrazů „pohanských“ božstev na Constantinových mincích, je asi třeba vzít v úvahu jak „souběh“ náboženských systémů, jež známe takřka ze všech čerstvě christianizovaných oblastí (poukazuji na to např. ve svých publikacích Frankové a Evropa, Stěhování národů a sever Evropy, v článcích o misionáři Ansgarovi apod.) a který se mohl týkat i představ nově se ke křesťanství přiklánějících jedinců (viz Manfred Clauss), tak možnost ztráty původního obsahu některých symbolů. Problematika Constantinovy víry je ostatně velmi složitá a v tomto směru postrádám citace většího množství teologické literatury. Autor sice v úvodu píše, že se jeho kniha primárně náboženství nevěnuje a odkazuje své čtenáře právě na český překlad knihy M. Clause. Přece však se jen této oblasti nikoli nepodstatně dotýká, protože bez toho by obraz císaře Konstantina byl nepochybně značně okleštěn. Drobná poznámka: Osius z níkajského koncilu je správně Hossius.

Mnoho pozornosti je v práci věnováno smrti Constantinova syna Crispa a císařovy manželky Fausty; přehled všech dostupných pramenů ke Crispově smrti je přínosný i pro další badatele v oboru.

Přínosný je rovněž autorův rozbor problematiky vzniku teritoriálního vymezení pravomocí praefektů praetorio, souvisící s přechodem od původního obsahu této funkce k novému.

Co se týká popisu dvorských úřadů za Constantina, vychází většinou ze sekundární literatury. Příklad „svatá konzistoř“ se mi tady zdá archaický a nevhodný. Z literatury přejímá autor názor o nadřazenosti úředníka *magister officiorum* nad úřadem *quaestor sacri palatii*. O co je toto mínění konkrétně opřeno? O zákony v CTh? VNot. Dign. list *quaestora s. palatii* chybí. Nejde tedy jen o konstrukci podle výčtu konečných pravomocí úřadu *magister officiorum*? *Comes sacrarum largitionum* spravoval všechny nenaturální daně, nikoli jen ty nepřímé.

Otázka k senátům: Jde v případě Constantia II. o zvýšení počtu aktivních členů senátu v Konstantinopoli na 2000 nebo jen o zvýšení počtu těch, kteří měli privilegia a povinnosti senátorského stavu? (Citován Stephenson, 2010).

Problém ariánství, k němuž se autor vyjadřuje podrobně a znalecky, skutečně nebyl problémem celé říše, jak také napsal. Na Západě byl nepochybně jen málo důležitý. U kapadockých církevních Otců najdeme naopak líčení toho, jak doslova hýbal ulicemi východořímských měst. Považuje autor tyto náboženské spory také za politikum své doby, anebo spíše ne?

Velmi dobře jsou badatelsky zpracovány Constantinovy boje s „barbary“. V těchto pasážích se příznivě projevuje předchozí badatelské zaměření autora.

Po popisu toho, co se dělo po Constantinově smrti, jak bylo uspořádáno nástupnictví, následují *appendices*, věnované různým vybraným tématům. Dříve než se k nim vyjádříme, je třeba vyzvednout, že osobnost Constantina I. je v publikaci Stanislava Doležala pojata všestranným způsobem, autor se snaží o neotřelý pohled na císaře a vydání jeho monografie lze uvítat, stejně tak jako je na tomto místě třeba říci, že právě takové publikace můžeme chápat jako výstupy historického bádání vůči společnosti.

Appendix A je věnován císaři Claudiu Gothicovi jako případnému Constantinovu příbuznému a končí závěrem, že příbuzenství bylo vytvářeno účelově (nejde přitom o samoučelný popis, ale příspěvek k tomu, jaké vlastnosti byly od pozdně antických císařů vyžadovány).

V App. B se hovoří o řazení a dataci panegyriků v edicích *Panegyrici Latini*. Pro čtenářovu orientaci je tato vsuvka velmi vhodná a dozvídá se zde také něco o práci s antickými rukopisy, jinak je ovšem datování panegyriků známo.

App. C se zabývá silou římské armády za Diocletiana a Constantina. Autor zde vysvětluje některé nesprávné údaje z pramenů (jako např. o čtyřnásobku vojáků za Diocletiana oproti předchozímu stavu) a s číselnými údaji, k nimž dospívá, lze souhlasit. Otázka k této části: Kým byla v této době tvořena *auxilia*? (Není to uvedeno).

Velmi zajímavý je dodatek D, týkající se proslulé Constantinovy vize před bitvou s Maxentiem. Dr. Doležal odlišuje dvě křesťanské vize – vidění symbolu kříže (který by mohl být příbuzný symbolům slunce) a vidění písmen X, P. Myslím, že není třeba nedůvěřovat líčení této druhé vize z důvodu, že písmena jsou řecká. S křesťanstvím se z východu na západ šířily také symboly (např. symbol ryby má pochopitelný smysl tehdy, uvádí-li se řecká podoba slova). Velmi pravděpodobně tady jde o nový, křesťanský typ povolání k legitimní vládě (prostřednictvím vidění se takové legitimacy dostalo podle

Visiones Karoli např. i Karlovi Velikému, kterému Bůh údajně seslal meč) a plně s touto autorovou interpretací souhlasím, stejně tak jako se závěrem, že v pramenech lze za správnější považovat Lactantiův popis Constantinoва vidění.

Tzv. pohanská vize je zachována v panegyriku č. VI z r. 310, tedy z času před Constantinovým obrácením. Ztotožňuji se s autorovým názorem, že i tento prvek měl sloužit legitimizaci císaře. Panegyrista vyjádřil podporu císařovy legitimacy pomocí starých představ, zatímco církevní spisovatelé sáhli do jiného rejstříku. Autorův přístup k *visiones* je opět možno považovat za přínos, a to nejen k osobě Constantina I., ale i k myšlení starověku jako celku. Měly podpořit pojetí Krista jako „silnějšího boha“ (u křesťanských autorů), ale i samo postavení císaře.

Poslední dodatek je věnován datování a příčině smrti císaře Diocletiana. Pramennou základnu tu autor musel doplnit mnohými úvahami, které historické dění pomáhají rekonstruovat.

Závěr:

Habilitační spis se dělí na dvě části, z nichž více samostatné badatelské práce je soustředěno v druhé z nich, a také v některých z *appendices*. Vyzvednout lze podrobné studium a interpretaci pestré škály pramenů pro upřesnění určitých dat a historických skutečností, představení názorů z nejnovější literatury, oživení a traktování nemalého počtu kontroverzních témat, osvětlení zvolené problematiky z netradičních aspektů (zde bych opět uvedla analýzu Constantinových vizí jako jevů, jež můžeme zařadit do fenoménu silné tradice sakrální vlády). Text je rozšířen mnoha věcnými poznámkami, nikde nechybí patřičné citace z pramenů ani literatury. Občas se objevuje větší závislost na oblíbených autorech Dr. Doležala, např. na T. D. Barnesovi. S. Doležal má neobyčejně široké znalosti vnitřní i zahraniční situace pozdně římské říše, takže se nabízí otázka, z jakých důvodů se některým tématům v 1. části vyhnul, zda tomu bylo např. kvůli dohodnutému rozsahu knihy. Vysvětlení by v obhajobě v každém případě mělo zaznít.

Pro danou problematiku jde o první obsáhlou monografii české produkce a najdou v ní poučení a inspiraci též odborníci a samozřejmě studenti. Na některých místech jde o inspiraci k polemice -- to je však pohonná látka vědy. Řada otázek v tomto posudku je právě takovou polemikou.

Práci doporučuji k obhajobě.

V Brně dne 31. 8. 2021

Doc. PhDr. Jarmila Bednaříková, CSc.